

ХОДИКО Ю. Є.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права № 1
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.65/.68

ПРАВОВА ПРИРОДА ОБ'ЄКТА СПАДКОВОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ

У статті автором розглядається питання правової природи об'єкта спадкового правовідношення. Визначається специфіка об'єкта в спадкових правовідносинах та вирішуються дискусійні питання, які виникають при визначенні правової природи об'єкта спадкування. Проаналізовано українське законодавство, наукові дослідження, зроблені ґрунтовні висновки, які мають як теоретичне, так і практичне значення щодо окресленого питання.

Ключові слова: спадкування, об'єкт, об'єкт спадкування, правова природа об'єкта спадкування, спадкове правонаступництво.

В статті автором рассматривается вопрос правовой природы объекта наследственного правоотношения. Определяется специфика объекта в наследственных правоотношениях, разрешаются дискуссионные вопросы, которые возникают при определении правовой природы объекта наследования. Проанализировано украинское законодательство, научные исследования, сделаны основательные выводы, которые имеют как теоретическое, так и практическое значение для указанного вопроса.

Ключевые слова: наследование, объект, объект наследования, правовая природа объекта наследования, наследственное правопреемство.

In the article the author considers the question of the legal nature of object inheritance relationship. Determined by the specificity of the object in the hereditary legal relationship and discussion questions which arise in determining the legal nature of object inheritance. Analyzed the Ukrainian legislation, scientific research, made fundamental insights that have both theoretical and practical importance for the aforesaid question.

Key words: inheritance, object, object inheritance, legal nature object inheritance, hereditary succession.

Вступ. Поява та існування в цивільному праві інституту спадкового права є закономірним явищем, оскільки смерть людини – це неминучий результат людського життя. Регулювання даної сфери суспільних відносин є також важливим, як і інших відносин, в яких людина перебуває протягом усього свого життя. Центральне місце, можна сказати – «ядро» спадкових правовідносин, як і в будь-яких інших правовідносинах, незалежно від сфери регулювання, займає об'єкт. Він має значення як для самого факту виникнення правовідносин спадкування, так і їх існування. Справедливо в даному випадку зазначає Ю.К. Толстой, «пояснення тому лежить на поверхні: якщо немає спадщини, то і спадкувати немає чого» [1, с. 494]. Що залишається після смерті померлого власника, кому має перейти майно, в якому порядку та обсязі – всі ці проблеми спадкового права з найдавніших часів і до теперішнього часу залишаються в центрі уваги суспільства і держави, законодавця і дослідника, кожної людини, оскільки в тій чи іншій мірі стосуються його інтересів» [2, с. 260].

Проблемами правової природи об'єкта спадкових правовідносин у різні часи займалися В.А. Белов, В.П. Грібанов, І.В. Жилінкова, М.Д. Єгоров, О.П. Печений, В.А. Рясенцев, І.В. Спасибо-Фатеева, В.І. Серебровський та ін.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження питання правової природи об'єкта спадкового правовідношення на засадах наукової обґрунтованості та практичній доцільності.

Результати дослідження. У ЦК України законодавець визначає об'єкт спадкового правовідношення як спадщину (спадкову масу), а для розкриття змісту цього поняття вживається «склад спадщини». З огляду на те, що питання об'єкта спадкування є нерозривно пов'язаним, а точніше є частиною питання про об'єкт цивільних правовідносин, його розгляд є нічим іншим, як питанням про цивільно-правовий режим об'єкта цивільних прав у сфері спадкових правовідносин.

Слід зазначити, що специфікою спадкових відносин, яка має значення для розгляду питання об'єкта, є те, що вони є похідними (вторинними) і в певній мірі залежними від особливостей речових, зобов'язальних, корпоративних, сімейних, житлових і відносин, що складаються у сфері права інтелектуальної власності. Недарма в ЦК України книга, присвячена спадковому праву, розміщена в кінці Кодексу, що є природним, логічним і демонструє юридичну залежність спадкових відносин від інших відносин сфери цивільно-правового регулювання. Крім того, спадкові правовідносини як цивільно-правова форма економічних відносин є «оформленням привласнення майна як результату його переходу від однієї особи до іншої» [3, с. 47].

Питання про те, що слід розглядати під об'єктом спадкового правовідношення (спадщиною, спадковою масою), не дивлячись на давність його дослідження, і сьогодні залишається актуальним, оскільки і в даний час немає єдності як наукової, так і законодавчої. Склалося фактично дві основні точки зору, що вважати спадщиною: 1) сукупність прав та обов'язків; 2) майно (речі, права та обов'язки). Хоча в літературі висловлюються й інші думки, наприклад, Д.І. Мейер під спадщиною розумів сукупність юридичних відносин, які переходять до спадкоємця [4, с. 409]. Однак слід погодитися з думкою, висловленою О.С. Казанцевої, що правовідношення як правовий зв'язок між двома суб'єктами, що мають права і (або) обов'язки, не може переходити. Він може припинитися або змінюватися за участю одних суб'єктів, продовжуючи існувати за участю інших суб'єктів [5, с. 100].

Повертаючись до двох вищезазначених основних точок зору на об'єкт спадкового правовідношення, слід зазначити, що головним протиріччям між ними є те, що є об'єктом спадкування: сама річ як предмет матеріального світу або ж право власності на річ? Кожна позиція має свої переваги і недоліки, але прийняття однієї з них вимагає уважного вивчення теоретичної та практичної сторони даного питання.

ЦК України не дає поняття об'єкта спадкування, а лише вказує, що до складу спадщини входять права та обов'язки, що належать спадкодавцеві на момент відкриття спадщини, і не припинилися внаслідок його смерті (ст. 1218 ЦК України). Таким чином, ЦК України приєднався до першої точки зору. Її основою є побудова спадкових правовідносин на універсальному правонаступництві. У результаті спадкування фактично розглядається як зміна одного суб'єкта у зв'язку із його смертю на іншого, а не відносини з цивільно-правового обороту благ. З огляду на те, що в порядку правонаступництва можуть переходити тільки права та обов'язки, а не речі, тому й об'єктом спадкування є право власності на річ, а не сама річ.

Зокрема, Ю.К. Толстой зазначає, що предметом спадкування, перш за все, є майно, тобто сукупність майнових прав та обов'язків, носієм яких померлий був за життя. У їх числі чільне місце, поза всяким сумнівом, займає право власності. Припустимо, що права і обов'язки покійного у спадок не переходять, тобто «вмирають» разом з ним. Важко навіть уявити, який неймовірний хаос це внесло б в правові відносини, суб'єктом яких померлий був за життя. Перш за все, це вкрай несприятливо відбилося б на становищі близьких йому людей, які часто були б позбавлені необхідних засобів до існування, призвело б до краху безлічі акціонерних товариств, банків і т.д., оскільки безперобійне та компетентне управління ними було б порушено [1, с. 489].

На протипагу вищевикладеному аргументи на захист другої точки зору висловлені М.Д. Єгоровим шляхом заперечення першої. Недоліки точки зору про права та обов'язки як об'єкт спадкування він бачить в тому, що:

1) спадкоємці можуть стати суб'єктами тих цивільно-правових відносин, в яких брав участь спадкодавець, лише після прийняття спадщини, а тому з моменту відкриття спадщини і до її прийняття ці цивільні правовідносини існують з однією стороною, без участі другої сторони. Між тим сам факт відносин означає дві сторони, які відносяться одна до одної;

2) протягом певного часу (до шести місяців) передбачається існування суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, які раніше належали спадкодавцеві, без конкретних їх носіїв (суб'єктів);

3) якщо вважати, що суб'єктивні права та обов'язки померлої особи переходять до його спадкоємця в момент смерті спадкодавця, то інститут спадкового права фактично позбавляється свого предмета. Миттєвий перехід суб'єктивних прав і обов'язків спадкодавця до спадкоємців не допускає тимчасового існування будь-яких відносин із приводу цього переходу;

4) незрозуміло, протягом якого часу можуть існувати спадкові правовідносини з приводу переходу суб'єктивних прав та обов'язків спадкодавця до його спадкоємців, якщо в момент смерті спадкодавця вони вже перейшли до спадкоємців. При такому трактуванні спадкового правонаступництва спадкове правовідношення виникає і припиняється одночасно, не залишаючи можливості для його правового регулювання. Визнання спадкоємців носіями суб'єктивних прав та обов'язків спадкодавця вже в момент його смерті позбавляє всякого сенсу акт прийняття спадщини;

5) на відміну від суб'єктивних прав і обов'язків, матеріальні об'єкти можуть існувати і без суб'єкта. У силу цього дійсному стану речей відповідає теоретична конструкція, згідно з якою в спадщину переходять не суб'єктивні права та обов'язки, а реальні матеріальні та духовні цінності, що належали за життя спадкодавцеві [6, с. 67–71].

Якщо дивитися на проблему визначення об'єкта спадкового правовідношення з боку правонаступництва, то виходить наступне. Як правило, про правонаступництво прийнято говорити в цивільно-правових відносинах, пов'язаних із правочинами, в тому числі договорами про спадкування та припинення юридичної особи в результаті злиття, приєднання, поділу, перетворення.

Перше і, напевно, найголовніше, з приводу чого необхідно визначитися, – що розуміється під правонаступництвом? Загальноприйнятим є вважати, що ним є перехід суб'єктивного права (в широкому сенсі – також правового обов'язку) від однієї особи (праводателя) до іншої (правонаступника) в порядку похідного правонабуття (у відповідних випадках – похідного набуття правового обов'язку) [7, с. 6]. Таким чином, ознакою такого правонабуття, на відміну від первісного, є зв'язок між набутим правом або обов'язком і початковим правовідношенням. Відповідно, з точки зору загальноприйнятого розуміння правонаступництва права і обов'язки в результаті похідного способу набуття переходять від одного суб'єкта до іншого (теорія транзитивного правонаступництва). Чи насправді такий перехід відбувається в тому ж спадкуванні, чи все ж це є умовність – «юридична фікція»?

Як у випадку смерті особи, так і в разі відчуження речі за договором, в особи право власності на річ припиняється (ст. 346 ЦК України). Виходячи з цього, чи можна говорити про перехід чи отримання того, що припинило своє існування? Напевно, ні. Припинення права власності не тягне за собою припинення існування матеріального блага, але знищення блага тягне за собою припинення права власності. В обороті знаходиться річ, а право на неї набувається на підставі юридичного факту встановленого в законі (договір, прийняття спадщини). Як зазначає О.Є. Казанцева, маючи правом на річ, наприклад, не означає володіння самою річчю. Можна мати право, але не мати речі, і навпаки. Для багатьох громадян важливим є перехід майна, а про права на нього та обов'язки, пов'язані з ним, вони можуть навіть не знати [8, с. 42]. Правий В.О. Рясенцев у тому, що термін «перехід права власності», який вживається в законодавстві і в літературі, є, звичайно, умовним. Передається у володіння

іншої особи річ, а не право. Права та обов'язки – категорія ідеологічна, рух як переміщення в просторі їм не притаманний, і тому переходити від однієї особи до іншої вони не можуть. «Перехід права власності» насправді означає, що за відомих юридичних фактів правові норми передбачають припинення права власності в однієї особи і виникнення його в іншій в тому ж або іншому обсязі [9, с. 254]. Таке розуміння правонаступництва, з яким слід погодитися, в літературі сформувалося під теорією дискретності (неперехідності), прихильниками якої є ряд вчених (В.А. Белов, В.П. Грібанов, В.П. Ємельянцева, В.С. Толстой та ін.).

Спадкоємець на підставі спадкового титулу (заповіт, закон) набуває суб'єктивні права і обов'язки щодо речей (об'єктів), аналогічних тим, які за життя мав спадкодавець, а не права та обов'язки спадкодавця переходять до спадкоємця, тобто «будь-яке право виникає, а не передається» [10, с. 102]. Обсяг прав та обов'язків спадкоємця на успадковане майно визначається не передачею, а тим правовим титулом, на підставі якого вони виникають (заповіт, спадкування за законом).

З іншого боку, якщо подивитися на глибину проблеми об'єкта спадкування, то слід визнати, що вона далеко виходить за межі виключно питання правонаступництва як способу переходу прав та обов'язків. Слід погодитися з В.І. Синайським, який вважав, що наші цивільні закони засвоїли погляд на спадкування переважно як на спосіб придбання майна. Поняття спадкування, як і сама спадщина, не вичерпується поняттям про придбання майна [11, с. 547]. Питання об'єкта спадкового правовідношення стосується об'єкта цивільних прав та його правового режиму, а правонаступництво є однією з граней цього питання.

Щоб визначити об'єкт спадкового правовідношення, необхідно виходити, в першу чергу, із суті спадкових відносин як таких. А суть вбачається одна: за рахунок цивільно-правової форми забезпечити перехід майна (матеріальних і нематеріальних благ), яке належало за життя померлій особі або особі, яка була визнана за рішенням суду померлою, до її спадкоємців. Тобто спадщиною, виходячи із суті відносин, є належне спадкодавцеві на момент смерті майно. Відповідно, розгляд об'єкта спадкового правовідношення як сукупності майна померлого через призму об'єкта цивільних правовідносин дає можливість встановити такий логічний ланцюжок: об'єкт цивільних прав – майно – спадщина.

Відповідно до ст. 177 ЦК України об'єктом цивільних прав є речі, у тому числі гроші, цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні або не матеріальні блага. Як бачимо, об'єктом цивільних прав законодавець вважає безпосередньо саму річ, а не право власності на неї. Майном є окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК України). Це вказує на те, що майно є найбільш широким об'єктом цивільних правовідносин, а права та обов'язки особи являють собою всього лише його складові частини і не вичерпують його зміст [12, с. 3].

Право власності хоча і є різновидом речового майнового права, але воно не розглядається як об'єкт цивільних прав. Як вказує І.В. Спасибо-Фатєєва, право власності є правом майновим, речовим, але воно як речове право не може бути оборотоздатним об'єктом. Інакше кажучи, самостійним, незалежним від речі об'єктом цивільного права речове право виступати не може. Об'єктом права є річ, а не майнове право (право власності) на неї [13, с. 300–301]. Механізм переходу прав на річ ґрунтується не на зміні суб'єкта, а на переході речі, її обороті від одного суб'єкта до іншого на підставі певного правового титулу із застосуванням механізму слідування права. Якщо з передачею пов'язується виникнення права власності, то передача створює право власності; якщо передача права власності виникає незалежно від передачі, то в законного власника виникає право на ввіддикацію речі, оскільки передачі не було, а володіння отримано самоправно [3, с. 97–98].

Тому з точки зору речового права та категорії «майно» об'єктом цивільно-правового обороту, в тому числі і об'єктом спадкування, є речі і будь-які права, пов'язані з майном, відмінні від права власності, у тому числі права, які є складовими частинами права власності. У відповідності до ст. 3 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 47, Ст. 251)

об'єктом оцінки розглядаються майно (під яким розуміються речі) та майнові права, якими визнаються будь-які права, пов'язані з майном, що є відмінними від права власності, в тому числі права, які є складовими частинами права власності (право володіння, користування, розпорядження), а також інші специфічні права (право на здійснення діяльності, використання природних ресурсів і тому подібне) та права вимоги. Таким чином, у відповідності з вказаним Законом оцінці підлягає саме річ, а не право власності на неї.

Не можна не погодитися з І.В. Жилінковою в тому, що перехід речей та перехід прав та обов'язків – це не тотожні явища. Якщо за договором або в порядку спадкування переходить саме річ, то право власності щодо неї «йде слідом». Тобто до набувача переходить річ, а право власності щодо неї слідує за річю. Якщо в спадкове майно входять речі, то саме речі переходять до спадкоємців, а не право власності на них. Право власності – це обов'язкове доповнення до речі. Якщо ми говоримо, що до спадкоємців переходять майнові права, то це інша ситуація, тому що вони є самостійним видом майна, і їх перехід не означає переходу речі [12, с. 3]. Ця позиція повністю відповідає тлумаченню правонаступництва не як перехід права, а як набуття суб'єктом аналогічного суб'єктивного права і обов'язку, як і у попередника – спадкодавця на підставі спадкування (заповіт, закон).

Висновки. Таким чином, виходячи з вищевикладеного, слід визнати, що підхід законодавця до розгляду об'єкта спадщини як сукупності прав та обов'язків важко визнати вдалим. Правильніше все-таки говорити про речі, права та обов'язки як про об'єкт спадкування. Самі прихильники точки зору спадщини як прав та обов'язків визнають, що, виводячи поняття спадкування не з правонаступництва, а з факту, ми дійсно приходимо до розуміння спадкової маси як сукупності, в першу чергу, предметів (матеріального) світу (речей) [14, с. 984]. Крім того, з огляду на похідний характер спадкового права, в першу чергу від речового, від загальних положень про об'єкт цивільних прав, а також інших інститутів не вбачається правильним йти всупереч їх положенням і створювати в одній системі норм – ЦК України – нормативний дисбаланс.

Список використаних джерел:

1. Толстой Ю.К. Гражданское право. Часть III / Ю.К. Толстой. – М. : ПРОСПЕКТ, 1998.
2. Подопригора А.А. Основы римского гражданского права / А.А. Подопригора, 1990.
3. Право собственности: актуальные проблемы / Отв. ред. В.Н. Литовкин, Е.А. Суханов, В.В. Чубаров ; Ин-т законод. и сравнит. правоведения. – М. : Статут, 2008.
4. Мейер Д.И. Русское гражданское право. Часть 2. – М., 1997.
5. Казанцева А.Е. Теория наследственного и причастных к нему правоотношений по гражданскому праву Российской Федерации : дис. ... доктора юридических наук : 12.00.03 / А.Е. Казанцева ; Национальный исследовательский Томский государственный университет. – Томск, 2015.
6. Егоров Н.Д. Наследственное правоотношение / Н.Д. Егоров // Вестник Ленинградского университета. Сер. 6 : История КПСС. Научный коммунизм. Философия. Право. – 1988. – № 3.
7. Черепашин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву / Б.Б. Черепашин. – Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1962.
8. Казанцева А.Е. Понятие наследства (наследственного имущества) / А.Е. Казанцева // Нотариус. – 2005. – № 6.
9. Советское гражданское право. Ч. 1 / ВЮЗИ ; отв. ред. В.А. Рясенцев. – Москва : ВЮЗИ, 1960.
10. Скловский К.И. Правомочие и полномочие в механизме возникновения гражданских прав / К.И. Скловский // Хозяйство и право. – 2004. – № 11.
11. Синайский В.И. Русское гражданское право / В.И. Синайский. – М. : Изд-во «Статут». – 2002.
12. Жилінкова І.В. Актуальні питання спадкового права України (матеріали до семінару) / І.В. Жилінкова. – Х. : «Ксилон», 2009.

13. Спасибо-Фатеева И.В. Понятие имущества и имущественных прав и их места среди объектов гражданских прав / И.В. Спасибо-Фатеева // Страницы Харьковской цивилистики: В 3 ч. Ч. 3: Доктора харьковской цивилистической школы. – Х. : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010.

14. Белов В.А. Гражданское право. Т. III. Особенная часть. Абсолютные гражданско-правовые формы : [учебник] / [В.А. Белов]. – М. : Издательство Юрайт, 2012.

